

Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)

Cilt: 2- Sayı: 1- Haziran 2018

ISSN: 2587-1331

ҚАЗАҚ, НОҒАЙ ЖӘНЕ ҚАРАҚАЛПАҚ ТҮРКІЛЕРІНІҢ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІ

ҚАЛЫБАЕВА Қ.С.*

Түйіндеме

Алтын Орданың құлдырауынан кейін пайда болған халықтардың бірі қыпшақ-ноғай халқы еді. Тарихи жазбаларда бұл бірлестіктің Ноғай елі деп аталатыны белгілі. Ноғай қауымдастығының ыдырағаннан кейін, бірнеше хандық ыдырады. Нәтижесінде, заманауи ноғай, қарақалпақ және қазақ халқы қалыптасты. Бір кездері ең жақын салыстырмалы халықтар деп саналатын бұл қазақтар, қарақалпақ, ноғайлар бір-бірінен алыстап кеткен. Оның негізгі себебі - аумақтық қашықтыққа ғана емес, сондай-ақ салыстырмалы ұлттардың кейінгі дамуында болған экономикалық және тарихи оқиғалардың салдары. Нәтижесінде, қазіргі уақытта тілдердің тілдерінде көптеген айырмашылықтар бар. Және оның кейбір ерекшеліктері фразеологияда көрініс табады.

Тірек сөздер: қазақ, ноғай, қарақалпақ, фразеологизм, бұлғар, половец.

KAZAK, NOGAY VE KARAKALPAK TÜRKLERİNİN DEYİMLERİ

ÖZET

Altın Orda hanlığının yıkılmasından sonra ortaya çıkan halklardan biri Kıpçak-Nogay halkıydı. Tarihsel kayıtlar bu derneğin Nogay ülkesi olduğunu göstermektedir. Nogay derneğinin çöküşünden sonra birkaç hanlık çöktü. Sonuç olarak modern Nogay, Karakalpak ve Kazak halkı kuruldu. Bir zamanlar en yakın akraba halkı olduğu düşünülen bu Kazaklar, Karakalpak, Nogay, birbirlerinden ayrılırlar. Temel nedeni yalnızca bölgesel mesafeler değil, ekonomik ve tarihsel olayların sonuçları, aynı zamanda ulusların gelişmesidir. Sonuç olarak, şu anda dillerin dillerinde birçok farklılıklar vardır ve bazı özellikleri de deyimlere yansımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kazak, Nogay, Karakalpak, Bulgar, Deyim.

PHRASEOLOGICAL UNITS OF KAZAKH, NOGAI AND KARAKALPAK TURKISH

ABSTRACT

One of the nations that emerged after the collapse of the Golden Horde was the Kipchak-Nogai people. It is known in historical records that this association was called the Nogai country. After the collapse of the Nogai association, they broke into several khanates. As a result, modern Nogai, Karakalpak and Kazakh people have been formed. These Kazakhs, Karakalpak, Nogai people, which were once regarded as the closest relative nations, are somewhat alienated from each other today. Its main reason is not only territorial distance, but also the consequences of economic and historical events that have occurred in the course of the subsequent development of the relative nations. As a result, nowadays there are many differences in the languages of the related languages. And a number of its features are reflected in the phraseology of the close cognates.

Key Words: Kazakh, Nogay, Karakalpak, Bulgar, Phraseology, Polovets

---

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, ф.ғ.д, профессор, azkal2015@bk.ru.

Алтын Орда мемлекеті құлағаннан кейін пайда болған халықтардың бірі қыпшақ-ноғай тобындағы халықтар. Тарихи деректерде бұл бірлестікті ноғайлы елі деп атағаны белгілі. Ноғайлы бірлестігі құлатылған соң, олар бірнеше хандықтарға ыдырап кетті. Соның нәтижесінде қазіргі ноғай, қарақалпақ және қазақ халықтары қалыптасты. Бір кездері ең жақын туыстас халықтар деп есептелетін осы қазақ, қарақалпақ, ноғайлар бүгінде бір-бірінен біршама алшақтаған. Оның көріністері аталған тілдердің фразеологизмдерінен жақсы байқалады. Оның басты себебі, аталған топтағы тілде сөйлейтін халықтардың орналасуындағы территориялық алшақтықтар ғана емес, туыстас халықтардың кейінгі даму жолындағы түрлі бастан кешкен экономикалық, тарихи оқиғалардың салдары. Соның нәтижесінде бүгінде жақын туыстас тілдердің айырмашылықтары молая түскен. Ал, оның бірқатар белгілері атаулы жақын туыстас халықтардың тіліндегі фразеологизмдерінде де көрініс тапқан.

Айталық, Ноғай тілі қазіргі Қарашай Черкес автономия облысында мекендейтін ноғай халқының тілі. Ноғай тілі өзінің сөздік қорына және грамматикалық құрылымына қарай қарақалпақ тіліне жақын келеді. Бұл халқтың біразы Дағыстан территориясында, Ставрополь өлкесінде, Астрахань маңында өмір сүреді. Баскаков ноғай тілінің үш диалектісін көрсетеді: (ноғай диалектісі, қара ноғай диалектісі, ақ ноғай диалектісі). Ноғай тілі қалыптасу тарихы жағынан үлкен Ноғай ордасымен, Алтын орда және қыпшақ тайпалар одағының даму тарихымен тығыз байланысты. Ноғайлар мен қазақтардың түпкілікті ажырауы жоңғар қалмақ шапқыншылығы кезеңіне сай келеді.

Ноғай тілі өзінің құрылымы, сөзжасамы жағынан қазақ тіліне өте жақын тіл болғандықтан бұл тілдің фразеологизмдерінде де ортақтық өте мол. Тек аздаған айырмашылықтар кездеседі. Ондай айырмашылықтар негізінен кейбір фразеологизмдердің құрамындағы сөздердің семантикалық жағынан өзгерісіне байланысты. Мысалы, ноғай және қазақ тіліндегі бірқатар фразеологизмдердің құрамы мағыналас сөзбен ауысып келеді. Оны төмендегі мысалдардан байқауымызға болады.

<i>Ноғай тілінде</i>	<i>Қазақ тілінде</i>
<i>Ауыз этуьв</i>	<i>ауыз тию</i>
<i>Коъз атув</i>	<i>көз салу</i>
<i>Ашув этув</i>	<i>ашулану</i>
<i>Ашув сыпатланув</i>	<i>ашуы келу т.б</i>

Жалпы, ноғай тілі қыпшақ тобындағы тілдердің бәрін біріктіретін аралық тіл деуге болады, Себебі, Ноғай тілін қазақ тілінен ерекшелеп, қыпшақ -бұлғар тобындағы татар, башқұрт тілдерімен және қыпшақ-половец тіліндегі қарашай балқар, құмық тілдерімен біріктіретін бірқатар ортақтықтар бар. Ондай ерекшеліктер ноғай тілі лексикасында кездесетін қыпшақ- бұлғар тобына тән желке, мұрын сөзінің фразеологизмдер құрамында мол кездесуі, қыпшақ-половец тобындағы тілдерге жақындататын борбай, ару, тас сөздерінің өнімді қолданысы, грамматикасында тувул (түгел) «жоқ, емес» модаль сөзінің сақталуына байланысты. Себебі, бұл халықтың тарихын зерттеуші ғалымдар ноғай және қарашай балқар, құмық тілдерінің бірлікте болғанын айтады (Н.Бичурин, 1950:11).

Желке сөзі қыпшақ тобы тілдерінің фразеологизмдерінде негізінен татар, башқұрт тілдерінде әрі қарашай балқар, құмық тілдерінде мол кездесуімен ерекшеленеді. Осы секілді, ноғай тілінде де бұл сөз фразеологизмдерде өте мол

орын алған. Мысалы: елкеси тыртысув «жақтырмау», елкесин *коьргендей этип коьруьв* «ұнатпау», *елкеси кайнав* «семіру», калын елкели киси «бай, тұрмысы дұрыс адам» т.б. Сол секілді қазақ тілінде көбінде танау сөзі қолданылатын фразеологизмдерде татар, башқұрт тілдеріндегідей «бурын» *мұрын* сөзі қолданылуы да ноғай тілін аталған тілдерге жақындатады. *Бурын туьбинде* «жақын жерде», *бурын тыгув* «тұмсығын тығу» (қажетсіз жерге араласу), *бурнын коькке коьтеруьв* «танауын көкке көтеру», *бурнынан тартса йыгылаяк* «арық, жүдеу» т.б.

Қыпшақ-половец тобындағы қарашай-балқар, құмық тілдері лексикасында жиі қолданылатын *борбай, тас, ару* сөздері де ноғай тілін аталған татар, башқұрт және қарашай-балқар, құмық тілдеріне жақындатады да, қазақ тілінен ерекшелендіреді. Мысалы: *кара борбай болып юруьв* «біреуге бағынышты болу», *аьруьв соьз йыланды иннен шыгарар, тас болу* «кету, жоғалу» секілді бірліктер ноғай тілінің қарашай-балқар, құмық тілдерімен ортақтығын танытады.

Демек, ноғай тілі ноғай-қыпшақ тобындағы тілдік белгіні фразеологиясында толық сақтаған. Соған қарамастан, ноғай тілі Алтын Орда дәуіріндегі бұлғар, половец тобындағы тілдердің тығыз қарым қатынаста болған дәуірдегі тілдік белгілерін де бойында ұстап қалып отырса, әрі қазіргі халықтың орналасу территориясына байланысты тілдік ареалдық өзгерістерге де ұшыраған. Мұны батыс қыпшақ тобындағы тілдерді кеңінен зерттеген К. Мусаевтің пікірі де дәлеледей түседі. Ғалымның өз сөзімен айтар болсақ: «Конвергенция восточных и западных кыпчаков наиболее интенсивно развивалась в золотоординскую эпоху, тогда в зоне контактов между двумя основными ветвями складывается смешанный язык ногайского типа с преобладанием западных элементов, лексикой — больше заимствований из персидского, арабского и северокавказских языков и из русского языка. И тем не менее сохранил некоторые общие ногайско-кыпчакские особенности, которые казахский утратил» (К.Мусаев,1984: 23). Дегенмен ноғай тілін қыпшақ тобындағы татар, башқұрт, қарашай-балқар, құмық тілдерінен гөрі қазақ және қарақалпақ тілдерімен ортақ жағы анағұрлым мол.

Ал, қарақалпақ тілі Өзбекстан құрамына енетін Қарақалпақ автономиялы республикасының халқының әдеби тілі. Құрылымы жағынан қазақ және ноғай тілдеріне өте жақын тіл. Қарақалпақ халқы Өзбекстан аймағындағы Хорезм, Ферғана облыстарында, Астрахань аймақтарында және шетелдерден Ауғанстанда мекендейді. С.П.Толстованың пікірі бойынша қарақалпақтардың халық болып қалыптасу процесі Арал теңізі маңында оғыздар мен шығыстан келген қыпшақ қимақ тайпаларынан құрылған Қаңлы бірлестігінің құрамында болған кезде басталған. Қарақалпақтардың печенег оғыз тайпаларынан шыққандығын А.Вамбери де қолдайды. Н.А.Баскаковтың айтуынша «Қарақалпақ халықтық тілі кейіннен Печенег (10-11), половшы (11-13), Алтын Орда (13-15) және үлкен Ноғай ордасы мен қазақ, өзбек одақтарына сіңісіп кеткен тайпалардың негізінде қалыптасқан» (А.Н.Баскаков,2006:121).

Қарақалпақ және қазақ тілдерінде бір семантикалық мағынада жұмсалатын фразеологизмдердің құрамы ауысып келеді. Ондай ауысудың өзінің екі түрін байқадық. Біріншіден, қазақ тіліндегі кейбір фразеологизмнің құрамындағы сөздердің тек орны ауысып келеді. Және бұл тәсіл негізінен тек осы қарақалпақ және қазақ тілдерінде байқалды. Мысалы: Қарақалпақша: *аспан менен жершиелли* «өте үлкен айырмасы бар деген мағынада», *көз бен қастың арасында* «тез

жылдам », қалың бет «ұяты жоқ» т.б. Ал, қазақ тілінде: *Жер мен көктей*, *қас пен көздің арасында*, *беті қалың түрінде* ауысып қолданылады.

Ал, ендігі бір фразеологизмдердің құрамындағы сөздерінің орны ауысып келеді. Мысалы, қазақ тіліндегі ит тұмсығы батпайтын «ну орман» мағынасы *пышық мурны батпас* түрінде *жылан жалағандай* тіркесі *пышық жалағандай* түрінде қолданылады. Сол секілді, *хат хабарсыз* «*еш хабарсыз*» тіркесі қарақалпақ тілінде хабарсыз атарсыз түрінде, қазақ тіліндегі айдан анық тіркесі *айдан ашық* түрінде, қазақ тіліндегі *бес саусақтай білу* тіркесі қарақалпақ тілінде *бес бармақтай білу* түрінде қазақ тіліндегі *бидай өңді* тіркесі *буудай жүзлі*, қазақ тіліндегі, *ақ көңіл* тіркесі *ақ көкірек*, *басы піспеу* тіркесі *басы батпау* яғни «тіл табыса алмау» *ала аяқ* тіркесі *ақ аяқ*, *ақ саусақ тіркесі* *ақ жаға* түрінде құрамы ауысып қолданылады.

Қарақалпақ тіліндегі кейбір фразеологизмдердің тіркесу тәсілі аздап оны қыпшақ бұлғар, қыпшақ половец тобындағы түркілерге жақындатады. Мысалы Қарақалпақ тіліндегі қатігез: *бауыры тас*, бай, тұрмысты: *Ауқаты жақсы*, *маңлайы қара* «бақытсыз» түрінде, ал *тобығы толған* «есейген» түрінде кездесуі татар, башқұрт тілдерімен құрылымдық ортақтығын сақтағандығын танытады.

Сонымен қатар қазақ тілінде мүлдем кездеспейтін фразеологизмдер де көптеп кездеседі. Мысалы: *жуулмаған қасықтай* «сүйкімсіз, орынсыз әр іске кірісетін адам»; *терис жоңқа* «қырсық адам»; *адалға қарсы жоқ* «кедей»; *ай менен жарысқан* «айдай сұлу»; *аттың қасқасындай* «айдан анық»; *ашылмаған маңдай*, жазық маңлай, *қара маңлай* «бақытсыз адам», *кәлә моллани көрмеген* «тәрбиесіз адам» т.б.

Дегенмен, қарақалпақ тілі барлық жағынан қазақ тіліне жақын тіл екендігін фразеологизмдерінен көруге болады. Қазақ қарақалпақ тілдері фразеологиясындағы басты айырмашылықтар негізінен лексика семантикалық деңгейде ғана қалыптасқан. Яғни, қарақалпақ тілі лексикасындағы араб, иран элементтерінің молдығы ол тілдің фразеологиясына да әсерін тигізбей қалмаған. Ал, ноғай тілі ноғай қыпшақ тобындағы тілдік белгіні фразеологиясында толық сақтаған. Соған қарамастан, ноғай тілі Алтын Орда дәуіріндегі бұлғар, половец тобындағы тілдердің тығыз қарым қатынаста болған дәуірдегі тілдік белгілері де байқалады, әрі қазіргі халықтың орналасу территориясына байланысты тілдік ареалдық өзгерістерге де ұшыраған.

Сонымен қорыта айтқанда, қыпшақ тобындағы түркі тілдерінің ішінде қыпшақ-ноғай тобына енетін қазақ, қарақалпақ, ноғай тілдері тобының фразеологиялық сәйкестігі ортақтығын сақтағанына қарамастан басқа топтарға қарағанда біршама шашыраңқы. Айталық, жалпы қыпшақ тобындағы тілдердің ішінде қыпшақ бұлғар, қыпшақ половец топтарындағы халықтардың тілі, лексикалық сәйкестігі біршама мол болып келсе, қыпшақ -ноғай тобындағы тілдер (ноғай, қарақалпақ, қазақ) лексикалық сәйкестігі салыстырмалы түрде біркелкі емес. Соның нәтижесінде жақын туыстас тілдердің лексикасындағы айырмашылықтар молая түскен. Ал, оның көрінісі аталған жақын туыстас тілдердің фразеологизмдерінен көрініс тапқан дегіміз келеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

Н.Бичурин., (1950), *Собрание сведений о народах, обитавших в средней Азии в древние времена.*

Мусаев К.М., (1984), *Лексика тюркских языков М* , 226б.

А.Н.Баскаков.,(2006), *Тюркские языки.*